

Зображення варвара, ймовірно гота
Підлогова мозаїка Великого імператорського палацу
(Константинополь, VI ст.)

А. М. Домановський

**БЕРЕГ КИММЕРІЇ, ДО ЯКОГО ТИСЛИСЬ
ВОЙОВНИЧІ ГОТИ:
Тисячоліття Готії в Криму**

Ніхто твоїх не заперечить прав.
Так, перший світ осяв твої висоти,
До тебе тислись войовничі готи,
І Данпарштадт із пуші виглядав.

...

І в наші дні зберіг ти чар-отруту...

Микола Зеров. Київ – традиція

І далі, там, де беріг Кіммерії
Підніс коринфські обриси колон,
Де Херсонес замріяно біліє
І снить солодкий, вічний, синій сон...

Євген Маланюк. Варязька балада

Похмурий день заचाївся в тумані.
Над бродом ржуть, полохаючись, коні.
Мій меч бренить, та чую, що на грані
Мене не зрадять крицеві долоні.

Учора твердо так, без повороту
Промовив: ні, суворий до останку.
І цілу ніч під бурю і під сльоту
Процілував я оп'янілу бранку.

Хай анти ждуть за річкою в тумані,
Мене не зрадять крицеві долоні.
І тільки образ голубий на грані
Не осинить мої гарячі скроні.

Олег Ольжич. Готи

Одним із народів, що лишили яскравий слід в історії Кримського півострова, стали східногерманські племена готів. Яскраві свідчення про переселення готських племен зберіг у праці «Про походження та діяння гетів» або «Гетика» історик VI ст. Йордан, сам гот за походжен-

ням. Їхньою прабатьківщиною, за словами письменника, була «майстерня, яка виготовляла» й «утроба, яка породжувала» народи – Скандинавія. Саме звідти готи на чолі з королем Берігом на трьох кораблях перепливли на південне узбережжя Балтійського моря, зайнявши район Нижньої Вісли. Що саме спричинило міграцію германських племен – кліматичні зміни чи зростання кількості населення – достеменно невідомо. Однак свідчення Йордана та інших джерел не лишають сумніву щодо прагнення готів рухатись на південь до омріяної країни багатства і достатку під назвою Ойум. Вже наприкінці II ст. готи рушили далі від балтійських берегів, запанувавши до середини III ст. на неозорих просторах від Дунаю на заході до Дніпра на Сході і дійшовши на півдні до «крайньої частини Скіфії», що сусідила з Понтом, і берегів Азовського моря.

Тоді ж, у середині III ст., германці вперше потрапили і на землі Кримського півострова. Окреслюючи розташування готів після переселення, Йордан зазначав: «коли вищеназвані племена жили на початковому місці свого розселення у Скіфії біля Меотіди, то мали, як відомо, королем Філімера. Їхнє перше розселення було на Скіфській землі біля Меотідського болота, друге – у Мізії, Фракії й Дакії, третє – на Понтійському морі з другого боку Скіфії». Під третім місцем розташування, ймовірно, мається на увазі саме Мала Скіфія у Криму, куди готи потрапили невдовзі після низки кривавих війн з римлянами у Подунав'ї. Час появи германців у Криму засвідчує віднайдений поблизу річки Кача скарб, який містив скляну посудину і понад сотню срібних монет, найпізніша з яких, карбування Деція Молодшого, датована 251 роком, а також застібка-фібула так званого придунайського типу. Вона дозволила дослідникам вважати цей скарб військовою здобиччю племен готського союзу, захопленою під час війн із Римською імперією на Дунаї. Отже, готи опинилися на Кримському півострові на самому початку 50-х рр. III ст., прийшовши сюди з Подунав'я.

Потрапивши до Криму, германці зіткнулися у його степовій частині з давніми місцевими мешканцями – скіфами і сарматами. Першим під готський удар потрапило і майже миттєво загинуло знесилене пізнє скіфське царство. III ст. датовані закриті археологічні комплекси раптово зруйнованих будівель Неаполя Скіфського, Усть-Альминського городища, Алма-Кермена, що засвідчує дату загибелі городищ і селищ Південно-Західного Криму. Одночасно припиняють функціонувати пізньоскіфські могильники регіону, після чого жодних слідів скіфської культури в Криму більше не простежується.

Римляни, які були не в змозі втримати фортеці гірського Криму, також були змушені залишити їх на поталу загарбникам. Сліди перебування

римських військ в околицях Херсонеса, так само як і в інших пунктах Таврики, під той час відсутні. Очевидно, римляни не були спроможні контролювати регіон й обмежились виключно захистом міста та його найближчих околиць.

Проникнення союзу готських племен на територію Кримського півострова – Південно-Західний Крим та Південний берег Криму – засвідчують також поховання з характерним для германців обрядом трупоспалення, які поширюються тут саме від середини III ст. Так, кремаційні некрополі досліджено на мисі Ай-Тодор та на південному схилі гори Чатир-Даг неподалік сучасної Алушти. Поховання було здійснено як у звичайних ямах, так і з використанням поховальних урн, якими слугували керамічні посудини – амфори. Поховальний інвентар представлено численними знаряддями праці (ножі, серпи, риболовецькі гачки), прикрасами (каблучки, браслети, намиста, сережки тощо), монетами, зброєю (сокири, мечі, кинджали, вістря списів, щити), предметами повсякденного вжитку, скляним та глиняним посудом. Часом готи облаштовували спільні могильники з сусідніми племенами аланів, що може вважатись свідченням дружніх стосунків між ними. Справді, на відміну від скіфської культури, вщент знищеної загарбниками, сарматські пам'ятки продовжили існувати на півострові. Так, поховання на березі річки Чорної й у могильнику поблизу колишнього радгоспу № 10 («Севастопольський») були як кремаційними, так й інгумаційними. Це, очевидно, засвідчує мешкання у регіоні поліетнічного союзу племен, у межах якого готи відносно мирно сусідили з аланами.

Наступним кроком германців стало захоплення важливого з військово-стратегічної точки зору Боспора, в якому вони змогли заволодіти значним флотом. Пізньоримський історик Зосима у «Новій історії» звинуватив у втраті флоту боягузливих боспорян, які «зі страху» надали судна германцям. При цьому, на думку історика, упокорились загарбникам не законні боспорські царі, а якісь негідні узурпатори, які прийшли до влади після зникнення законного царського роду і через власне боягузтво «надали скіфам прохід через Боспор до Азії, переправивши їх на власних суднах».

Готи перетворили Боспор на справжню військово-морську базу, звідки понад двадцять років здійснювали численні грабіжницькі морські походи на причорноморські міста. Їхні військові виправи відомі у схильних до термінологічної архаїзації античних грекомовних джерелах під назвою «скіфських» війн, хоча латиномовні автори справедливо називали їх «готськими» війнами. Так, впродовж 255–256 рр. було здійснено похід з метою захоплення багатого міста Пітіунт, розташованого у Східному

Причорномор'ї. І хоча облога міста виявилась для нападників невдалою, вони сплюндрували й розграбували околиці, повернувшись з чималою здобиччю на Боспор. 264 р. готи висадились на південному березі Чорного моря, рушивши вглиб Малої Азії й спустошивши тамтешні римські провінції Віфінія та Кілікія.

Особливо масштабним став похід 267–268 рр., в якому, за свідченнями сучасників, немов би взяли участь понад 320 тисяч вояків. Така надзвичайно велика кількість варварських морських піхотинців очевидно фантастична, однак вона свідчить про масштабність морських експедицій германців у сприйнятті сучасників. Зупинити нападників, які спромоглися дістатись далекої від Кримського півострова Греції, зміг у кривавій битві римський імператор Галлієн (259–268 рр.).

Остання морська експедиція германців відбулась 276 р. Під час неї, за свідченням «Нової історії» Зосими, нападники були розгромлені у Кілікії (Мала Азія) імператором Тацитом. Після повернення решток германського війська на Боспор їх, ймовірно, добив місцевий боспорський цар Тиберій Юлій Тейран (276–279 рр.). Про це свідчить знайдений у Керчі викарбуваний на постаменті з білого мармуру напис, датований 70-ми роками III ст.

Вочевидь, саме після цієї масштабної поразки готів, впродовж останньої чверті III – початку IV ст., відбулось остаточне оформлення нових взаємовідносин римлян із варварами, зокрема й германцями, що розселились у Криму. У загальноімперському масштабі ці зміни почались за правління імператора Авреліана (270–275 рр.) і полягали у наданні варварам дозволу оселятись на підконтрольних імперії територіях уздовж її кордонів і перетворенні їх на союзників або федератів, які, виступаючи своєрідним буфером, мали боронити Рим від зовнішніх ворогів. Ці варварські народи визнавали зверхність імператорської влади і водночас отримували від неї платню за військову службу. Чи не таку само систему взаємовідносин було налагоджено й у Криму?

Справді, вже самé територіальне розташування варварського населення, яке лишило некрополі з кремацією на південному березі Таврики й у найближчих околицях Херсонеса, в долині річки Чорна, може свідчити про узгодженість дій нових поселенців з римською адміністрацією. Ці регіони, які перед тим пильно контролювались римським військом, не могли бути заселені без певного узгодження з римлянами. Отже, швидше за все, у Південно-Західній Тавриці римляни застосували таку само систему стосунків з варварами, яка була характерна для Дунайського лімесу Римської імперії. Про поширення цієї практики на межі IV–V ст., ймовірно, може свідчити виявлений на мисі Ай-Тодор скарб монет з наслідуванням монет «променевого» типу, який, на думку дослідників,

був пов'язаний із новими хвилями переселення до Криму варварів, котрі стали федератами імперії.

Попри повну відсутність прямих свідчень письмових джерел про природу військово-політичних контактів між римлянами та готами у Південно-Західній Тавриці, зроблене припущення видається високоймовірним. Справді, будь-які згадки про збройні зіткнення римського гарнізону Херсонеса з сусідніми варварами відсутні. Натомість археологічні джерела засвідчують наявність тісних економічних контактів довколишнього варварського населення з містом. Так, численні імпортовані античні речі зосереджуються у варварських могильниках південного берега Таврики, у Байдарській та Інкерманській долинах.

Важливо зазначити, що саме в цей час відбулося також навернення готів у християнство. Найімовірніше, християнство поширилось у Південно-Західному Криму з Херсонеса. Важливим фактором знайомства з новою релігією були також вже згадувані морські грабівницькі походи до Малої Азії, з яких вояки повертались з численними полоненими, серед яких було чимало християн. Візантійський історик Прокопій Кесарійський стверджував, що східнопричорноморські готи повернулися до християнства ще до того, як полишили Крим у 70-х рр. IV ст., рушивши на Захід. Справді, єпископ Готії Феофіл вперше згадується у письмових джерелах вже під 325 р., коли він поставив підпис під документами Першого Вселенського Собору у м. Нікея поряд із підписом боспорського єпископа Кадма. Археологічні ж джерела засвідчують поступову відмову германських поселенців від трупоспалення і заміну традиційної язичницької кремації інгумацією. Так, наприклад, від середини V ст. відмовляються від спалення померлих германці, що замешкали на Чорній річці. Вочевидь, зміна поховального обряду відбулась внаслідок християнізації готів, які, перебуваючи у регіоні іншої культурної традиції, переймали у місцевих мешканців як вірування, так і обряд поховання померлих. У побуті германців поступово з'являються речі з християнською символікою. Найраніші з них – пряжка і привозні червонолакові миски – датуються першою половиною VI ст.

Отже, вже від останньої чверті III – початку IV ст. готи й алани, підтримуючи мирні стосунки з Херсонесом і перетворившись, швидше за все, на союзників-федератів Риму в регіоні, дедалі активніше опановували Південно-Західний Крим. Під цей час вони, ймовірно, жили спорідненими територіальними общинами з окремим незалежним самоврядуванням. Ці громади не були об'єднані у цілісну територіальну державу й, відповідно, не мали розвиненої вертикалі владних структур. Водночас, завдяки спільності інтересів, вони утворювали щось на кшталт конфедерації,

у межах якої могли узгоджувати певні питання, важливі для всієї культурно-територіальної спільноти в цілому. До таких питань могли належати, наприклад, ведення спільних військових дій для захисту від зовнішнього ворога або ж укладання договірних союзницьких стосунків з сусідами. Займалось поліетнічне гото-аланське населення переважно землеробством і тваринництвом, активно торгувало з сусіднім Херсонесом, звідки купувало вино, прикраси, глиняний та скляний посуд.

Можливо, герmano-аланські територіальні общини Криму були певним чином включені до складу готської «держави Германаріха», яка сформувалась у Північному Причорномор'ї на середину IV ст., однак джерела про це мовчать. У будь-якому разі, вже у середині 70-х рр. IV ст. це нестійке протодержавне утворення загинуло внаслідок стрімкого вторгнення зі східних степів кочовиків-гунів. Руйнівна гунська навала каталізувала грандіозні міграції, відомі під назвою Великого переселення народів. Зрушені кочовиками з обжитих земель готи також рушили на Захід, діставшись Італії й Іспанії. Однак ту частину готів, яка облаштувалась у Криму, ці події зачепили менше й вони спромоглися утриматись у замешканих раніше місцинах. Прокопій Кесарійський зауважував, що готи гірського Криму добровільно лишилися на півострові у той час, коли Теодоріх рушив до Італії.

Можна припустити, що саме тоді, від останньої чверті IV ст. і впродовж V ст., відбулося остаточне виокремлення самобутньої кримської країни готів, відособленої як від кочового степу, з одного боку, так і від постантичної візантійської цивілізації – з другого. Принаймні, саме на цей часовий проміжок вказує у завершеному близько 560–561 рр. трактаті «Про споруди» імператора Юстиніана I (527–565 рр.) Прокопій Кесарійський: «...на цьому узбережжі є країна під назвою Дорі, де справдавна живуть готи, які не рушили за Теодоріхом, який відбував до Італії. Вони добровільно лишилися тут». Окремо історик зазначає, що готи були чудовими землеробами, а також згадує про надзвичайну гостинність готів, гостинніших, за його словами, за будь-кого з людей. Науковці обґрунтовано вважають, що впродовж двох попередніх століть місцеві мешканці поступово інтегрувались, внаслідок чого готами стали називати не лише германців, але й колишніх аланів, нащадків скіфів та сарматів.

Особливий інтерес становлять наведені Прокопієм локалізація та опис гірської країни готів: «Сама область Дорі лежить на узвишші, однак вона не кам'яниста і не суха, навпаки, земля дуже гарна і породжує найкращі плоди». На підставі цих свідчень, а також враховуючи дані археологічних досліджень, науковці намагались визначити розташування країни Дорі, поміщаючи її у долині Чорної річки, на плато гори Мангуп, у Байдарській

долині, в районі сучасного Інкермана, на Південному березі Криму і навіть на Тамані й у східній частині Керченського півострова. Наразі загальноприйнятою вважається локалізація країна Дорі у гірському Південно-Західному Криму, регіоні, який згодом, у VIII–IX ст., буде називатися у візантійських джерелах Клімата, а у церковній літературі – «Готія».

Діяльна увага візантійців до готських федератів знайшла свій вияв не лише у військовій сфері. Інтенсифікація контактів сприяла подальшій візантинізації місцевого населення. Під цим терміном мається на увазі комплексний процес християнізації місцевого населення, сприйняття ним грецької мови та ромейської культури на світоглядному та побутовому рівнях тощо. Так, археологічні розкопки засвідчують остаточну уніфікацію поховального обряду, поширення поховань не лише у склепах, але й у плитових могилах. На некрополях встановлюють християнські надгробки. Поширюються візантійські поясні набори і жіночий одяг, дедалі більш популярною стає християнська символіка на прикрасах і деталях одягу місцевих мешканців. Готи охоче носять хрести і амулети, каблучки і пряжки з християнськими образами. У цей час і принаймні до кінця VII ст. область Дорі належить до Херсонської єпархії. Принаймні, в актах Трулльського (П'ято-Шостого) Вселенського собору (692 р.) у Константинополі згадується єпископ Херсона і хори Доранта (Дороса) Георгій.

Звичне повсякденне життя Кримської Готії навряд чи зазнало суттєвих змін під час хазарської навали, коли країна Дорі як опинилась на вістрі візантійсько-хазарського протистояння, так і стала осердям візантійсько-хазарської взаємодії, оскільки, внаслідок мінливостей політичного життя Хазарський каганат був то суперником, то партнером Візантійської імперії. У Криму хазари облаштувались переважно у межах Керченського півострова, тоді як Південно-Західний Крим – Готія – мав напівнезалежний статус, перебуваючи між двох державних потуг, які, поборюючи одна одну, то посилювали тут свою присутність, то слабшали, поступаючись місцем суперникові. Визначити її реальний політичний статус, як видається, практично неможливо, хоча дослідники продовжують сперечатися, відстоюючи концепції чи то візантійсько-хазарського кондомініуму-співвладдя над регіоном, чи то одностороннього хазарського протекторату, буцімто встановленого над областю Дорі вже на початку VIII ст., чи навіть політично незалежної Готії, яка немов би зберегла власних вождів.

Швидше за все, реальну владу в регіоні, спираючись на мережу фортець, зберігала Візантія, хазарське ж втручання обмежувалось відносно регулярним збором данини з місцевого населення, що було своєрідною

платнею візантійців за мир на кордоні. У будь-якому разі хазари мало втручались у повсякденний побут своїх данників, які продовжували перебувати під одностороннім впливом візантійської культури. Якщо у військовій сфері у регіоні каганат і міг потягатися з імперією, то культурне поле бою однозначно виборолла Візантія – хазари просто були не в змозі запропонувати щось рівноцінне і конкурентоспроможне її впливові. Беззаперечною залишається християнська приналежність населення Кримської Готії, та й у політичній сфері місцеві архонти якщо і не завжди були підвладні, то більшою мірою тяжіли до Візантії.

Показово, що приблизно у 80-х рр. VIII ст. відбувається зміна місцевого адміністративного устрою. Джерела згадують наявність на чолі області кира (пана) Готії, якому були підвладні місцеві архонти – очільники фортець. Ймовірно, кир Готії був намісником особливого візантійського прикордонного регіону. Вперше цього чиновника згадано у «Житті Іоанна Готського» під час опису повстання місцевих мешканців (приблизно у 784–785 рр.) проти хазарського загарбання. Слід зауважити, що джерело чітко встановлює послідовність подій: 1) хазари за наказом кагана захоплюють фортецю Дорос і розміщують там свій гарнізон; 2) єпископ Іоанн разом із киром Готії, його архонтами й усім народом піднімають повстання проти окупантів, виганяють збройний хазарський загін з Доросу й оволодівають Клісурами; 3) одне з поселень видає єпископа Іоанна кагану і кир Готії разом з усіма підвладними йому архонтами і народом здається на милість хазарського володаря.

Якщо слідувати букві джерела, стають очевидними кілька речей. По-перше, кир Готії очолював візантійську область вже до моменту захоплення Доросу хазарами. По-друге, хазари не контролювали Дорос – центральну фортецю Кримської Готії – до моменту захоплення. По-третє, порушення візантійсько-хазарського балансу на користь каганату відразу наразилось на протидію з боку місцевих мешканців й адміністрації, що засвідчує незвичність для них ситуації, яка склалась, і яку вони й спробували виправити. Отже, до захоплення Доросу за наказом кагана і подальшого програшу повстання проти загарбників хазари, судячи з усього, не володіли Готією повною мірою і в односторонньому порядку.

Поразка повстання призвела до тимчасового, нетривалого і нетривкого встановлення панування хазарів над Кримською Готією. Ймовірно, у зв'язку з цим наприкінці VIII – на початку IX ст. було здійснено реорганізацію місцевої церковної структури – створено Готську єпархію. Ця церковна адміністративно-територіальна одиниця, перетворена наприкінці XIII ст., проіснувала зрештою аж до кінця XVIII ст., залишаючись надійним засобом християнізації місцевого населення незалежно від будь-яких

мінливостей політичного життя, тим більше, що вже до другої половини IX ст. Візантія остаточно повернула фортеці гірського Криму під свій контроль. А до кінця X ст. завершилась культурна асиміляція місцевих мешканців, об'єднаних спільним знаменником християнства та візантійської культури. За похованнями цього й більш пізнього часу, здійсненими за християнським поховальним обрядом, вже абсолютно неможливо визначити етнічну приналежність похованого – колишні готи, алани, греки-ромеї, тюрки остаточно злилися в єдину християнізовану гірськокримську народність.

Втім, Готія як окремих історико-географічний регіон продовжила своє існування й пізніше. Так, у XIV ст. Кримська Готія зі столицею у Феодоро-Мангупі займала значну частину Південно-Західного Криму, простягаючись уздовж узбережжя від Херсонеса / Херсона до Алушти і сягаючи на півночі гори Чатир-Даг і гірської фортеці Кирк-Єр. А згідно договору 1381 р. між генуезцями і татарами частина прибережних готських земель від Чембало (Балаклава) до Солдаї (Судак) відходила генуезцям і називалася у діловодстві «капітанство Готія». Терміни «готи» і «Готія» згадують численні середньовічні автори – Вільгельм де Рубрук, Маріно Сандуно, Джованні Монтекорвіно, Йоганн Шільтбергер, Матвій Меховський та інші.

Так само доволі довго зберігалась як певна готська етнічна самосвідомість, і так готська мова як безписемна мова побутового спілкування. Вже аж у середині XVI ст. австрійський дипломат, посол імператора Фердинанда I в Османській імперії у 1552–1562 рр., фламандець за походженням Огіра Гіселін де Бузбек зустрів у Константинополі двох мешканців Кримського півострова, грека і гота, які прибули до Стамбула з метою подання скарг на розгляд турецького султана. Показово при цьому, що гот, внаслідок постійного спілкування з греками, не знав рідної мови і говорив по-грецьки, натомість грек внаслідок тісного спілкування із готами вивчив їхню мову. Саме цей останній і став головним інформатором де Бузбека, повідомивши, що готи й досі мешкають у численних кримських селах, а також містах Мангуп і Сюрень. За необхідності вони могли виставити до війська кримського хана до восьмисот стрільців-піхотинців. Завдяки спілкуванню з кримським греком де Бузбек записав кількадесят готських слів, кілька коротких фраз і навіть початок пісні готською мовою. Сучасні лінгвісти переконливо довели, що записи де Бузбека справді фіксують існування у Криму в XVI ст. готської мови, яка використовувалась, до того ж, як засіб не лише домашнього, але й міжетнічного спілкування. Ця мова відділилась від германських нарідів не пізніше III ст. н. е. і може бути названою «кримсько-» або «східно-готською».

Нарешті, найточніше етнічну ситуацію, що склалася за доби середньовіччя у межах Кримської Готії, описав у першій половині XV ст. венеціанський купець Йосафат Барбаро: «Я думаю, що завдяки сусідству готів з аланами виникла назва готалани. Першими у цій місцевості були алани, а потім прийшли готи; вони завоювали ці країни і змішали своє ім'я з іменем аланів. Таким чином, внаслідок змішання одного племені з другим, вони і називають себе готаланами. І ті, й другі слідуєть обрядам грецької церкви».

ЛІТЕРАТУРА

- Айбабин А. И.* Могильники VIII – начала X вв. в Крыму // МАИЭТ. Симферополь, 1993. Вып. 3. С. 121–133, 365–383.
- Айбабин А. И.* Некоторые аспекты истории Готской епархии в Юго-Западном Крыму // МАИЭТ. Симферополь, 2006. Вып. 12. С. 615–626.
- Айбабин А. И.* О дате вторжения германцев в Крым // Сто лет Черняховской культуре. К., 1999. С. 244–246.
- Айбабин А. И.* О локализации области Дори // МАИЭТ. Симферополь, 2015. Вып. 20. С. 311–332.
- Айбабин А. И., Герцен А. Г., Храпунов И. Н.* Основные проблемы этнической истории Крыма // МАИЭТ. Симферополь, 1993. Вып. 3. С. 211–221.
- Айбабин А. И., Пиле К.* Варвары на границах Римской империи в Нормандии и Крыму в эпоху Великого переселения народов // БИ. Керчь, 2002. Вып. 2. С. 5–18.
- Айбабин А. И., Хайрединова Э. А.* Крымские готы страны Дори (середина III–VII в.). Симферополь, 2017.
- Айбабин А. И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999.
- Айбабин А. И.* Этническая принадлежность могильников Крыма IV – первой половины VII вв. н. э. // Материалы к этнической истории Крыма. К., 1987. С. 164–198.
- Андреев А. Р.* История Крыма: краткое описание прошлого Крымского полуострова. М., 1997.
- Байер Х.-Ф.* История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. Екатеринбург, 2001.
- Брун Ф. К.* Черноморские готы и следы долгого их пребывания в Южной России // Черноморье. Ч. 2. Одесса, 1880. С. 189–241.
- Васильев А. А.* Готы в Крыму // Известия государственной академии истории материальной культуры. 1924. Т. 1. С. 36–75; 1927. Т. 5. С. 179–282.
- Веймарн Е. В.* От кого могли защищать готов в Крыму «длинные стены» // Античные традиции и византийские реалии. Свердловск, 1980. С. 19–33.
- Виноградов А. Ю., Коробов М. И.* Готские граффити из Мангупской базилики // СВ. 2015. Т. 76. № 3–4. С. 57–75.
- Виноградов А. Ю., Коробов М. И.* Corrigenda. Готские граффити из Мангупской базилики // СВ. 2017. Т. 78. № 1–2. С. 323–325.

- Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І, Мельник М., Сорочан С., Файда О. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. Львів, 2011.
- Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии). СПб., 2003.
- Вольф О. Є. Контакти візантійського населення Криму з кочовиками Північного Причорномор'я та східними слов'янами наприкінці V–X ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2011.
- Вус О. В. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та Боспора в кінці IV – на початку VII ст. Львів, 2010.
- Галенко О. Крим у 1438 р. // Україна в минулому. К.; Львів, 1996. Вип. 6.
- Галенко О. Три України, два Крима і одна історія всесвітня // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». К., 2004. С. 39–77.
- Ганина Н. А. Крымско-готский язык. СПб., 2011.
- Глушко Ю. Омріяна країна дітей Одина. К., 2008.
- Головина О. В. Готы в Константинополе: мятеж Гайны 339–340 гг. // *Метаморфозы истории*. 2013. № 4. С. 173–181.
- Домановський А. М. «Наріжник візантійської капітелі» з «вулиць старого Херсонеса»: Начерк історії візантійського Криму (V–XV ст.) // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Вып 6. Харьков, 2018. С. 206–222.
- Заморяхин А. Готы Северного Причерноморья III–IV вв. в дореволюционной отечественной историографии // *Исседон: альманах по древней истории и культуре*. Екатеринбург, 2003. Т. 2. С. 171–183.
- Зінко О. В. Етнічна історія Східного Криму (друга половина III – середина VII ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2009.
- Иордан. О происхождении и деяниях готы (Getica) / Вступ. ст., пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. 2-е изд., испр. и доп. СПб., 2001.
- Исидор Севильский. История готы // *Средневековая латинская литература IV–IX вв.* М., 1970.
- История Крыма. М., 2015.
- Иванов С. А. Понятия “союза” и “подчинения” у Прокопия Кессарийского // *Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей*. М., 1987. С. 27–33.
- Казанский М. Германцы в Юго-Западном Крыму в позднеримское время и в эпоху Великого переселения народов // *Готы и Рим*. К., 2006. С. 26–41.
- Казанский М. М. Пути проникновения на Боспор Киммерийский и природные условия Северного Причерноморья в III в. // *БИ. Керчь*, 2016. Вып. 33. С. 137–162.
- Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / Відп. ред. В. А. Смолій; Упорядн. Г. В. Боряк. К., 2014.
- Кропоткин В. В. Из истории средневекового Крыма // *СА*. 1958. Т. 28. С. 198–218.
- Кропоткин В. В. Население Юго-Западного Крыма в эпоху раннего средневековья: автореферат дисс. ... канд. ист. наук. М., 1953.

- Кропоткин В. В.* Черняховская культура в Северном Причерноморье // Проблемы советской археологии. М., 1978. С. 147–163.
- Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века. М., 2003.
- Кулаковский Ю. А.* Прошлое Тавриды. К., 1914.
- Лавров В. В.* Готы и Боспор в III в. н. э. // Античный полис: проблемы социально-политической организации и идеологии античного общества. СПб., 1995. С. 112–122.
- Магомедов Б. В.* Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. К., 1987.
- Магомедов Б. В.* Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin, 2001.
- Майко В. В.* Восточный Крым во второй половине X–XII вв. К., 2014.
- Майко В. В.* Південно-Східний Крим у другій половині X–XII ст.: військовий аспект розвитку: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2012.
- Могаричев Ю. М.* Византийский Крым. Крым в VI–XII вв. Симферополь, 2008.
- Могаричев Ю. М.* Православные святые средневековой Тавриды. Симферополь, 2012.
- Могаричев Ю. М.* Православные святые средневековой Тавриды. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь, 2017.
- Могаричев Ю. М.* Средневековый Крым (VI – середина XIII в.): история, религия, культура. Симферополь, 2014.
- Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Сорочан С. Б.* Крым в «хазарское» время (VIII – середина X вв.): вопросы истории и археологии. М., 2017.
- Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Степанова Е. В., Шапошников А. К.* Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени. Симферополь, 2009.
- Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Шапошников А. К.* Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода». Симферополь, 2007.
- Могаричев Ю. М., Сорочан С. Б.* К вопросу об административно-территориальном устройстве Боспора во второй половине VI–VIII вв. // Добруджа. Български археологически сборник. Велико Търново, 2015. Т. 30. С. 181–194.
- Моця К. О.* Военне мистецтво візантійської Таврики наприкінці IV – на початку XII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2016.
- Назарова Т. О.* Населення Херсонеса в I–XIV ст. за антропологічними даними: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002.
- Науменко В. С.* Таврика у контексті візантійсько-хазарських відносин: політико-адміністративний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2004.
- Нікіфоров М. А.* Візантійські володіння у Гірському Криму у першій половині IX – на початку XIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2013.
- Пиоро И. С.* Крымская Готия. Очерки этнической истории населения Крыма в поздне-римский период и раннее средневековье. К., 1990.
- Прохоров Д. А., Храпунов Н. И.* Краткая история Крыма. Симферополь, 2013.
- Рейда Р.* Античні центри Північного Надчорномор'я та «готські» війни (питання хронології) // Магістеріум. Археологічні студії. К., 2009. Вип. 36. С. 39–45.
- Рейда Р. М.* «Готські» війни та античні держави Північного Надчорномор'я: автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2009.

- Рейда Р. М. До питання про морський похід варварських народів Північного Причорномор'я 229 р. н. е. // *Археологія*. 2007. № 1. С. 54–60.
- Рейда Р. М. До питання про суспільно-політичний розвиток варварського населення Північного Причорномор'я напередодні «готських» війн // *Магістеріум*. 2007. Вип. 27. С. 58–64.
- Рейда Р. М. Про суспільно-політичний устрій германських племен на території України у першій половині I тис. н. е. // *Магістеріум*. 2005. Вип. 20. С. 77–83.
- Рейда Р. Н. «Скифские» или «готские» войны (терминологически-понятийный вопрос) // *Боспорские чтения*. 2007. Вип. 8. С. 266–270.
- Романчук А. И. Исследования Херсонеса–Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы. Т. 2. Византийский город. Тюмень, 2008.
- Романчук А. И. К вопросу о положении Херсонеса в «темные века» // *Античная древность и средние века*. 1972. Вип. 8. С. 42–55.
- Сидоренко В. А. К вопросу этнической атрибуции Ай-Тодорского клада монет IV – начала V вв. с подражаниями «лучистого типа» // *Материалы к этнической истории Крыма*. К., 1987. С. 133–143.
- Сидоренко В. А. «Готы» области Дори Прокопия Кесарийского и «длинные стены» в Крыму // *МАИЭТ*. Симферополь, 1991. Вип. 2. С. 105–118.
- Сидоренко В. А. Федераты Византии в Юго-Западном Крыму (последняя четверть III – начало VIII вв.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. СПб., 1994.
- Скардильи П. Готы: язык и культура. СПб., 2012.
- Соломоник Э. И., Домбровский О. И. О локализации страны Дори // *Археологические исследования средневекового Крыма*. К., 1968.
- Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X в.): Очерки истории и культуры: в 2 ч. Ч. 1–2. Харьков, 2005.
- Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков; М., 2013. Ч. 1–3.
- Сорочан С. Б. «Дело» епископа Иоанна Готского в связи с историей византино-хазарских отношений в Таврике // *Хазарский альманах*. Киев; Харьков; Москва, 2004. Т. 2. С. 77–98.
- Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков, 2001.
- Сорочан С. Б. К вопросу об авторстве и датировке Жития Иоанна Готского // *Восточная Европа в древности и средневековье*. Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация: XXI чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто, г. Москва, 14–17 апр. 2009 г.: материалы конф. М., 2009. С. 302–307.
- Сорочан С. Б. Корреляция торговых и политических интересов Византии в Крымской Готии V–IX вв. // *Культура степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э.* : тез. докл. Междунар. науч. археол. конф., [Самара], 14–17 нояб. 1995 г. Самара, 1995. С. 79–81.
- Сорочан С. Б. Око и щит Империи. Херсон к концу правления Юстиниана I и при его ближайших преемниках // *Боспорские исследования*. Симферополь; Керчь, 2004. Вип. 5. С. 320–361.
- Сорочан С. Б. О положении и статусе Сугдеи в VI–IX вв. // *Древности–2006–2008*. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2008. С. 108–124.

- Сорочан С. Б. О характере и датировке восстания Иоанна Готского // Памятники Южного берега Крыма: вчера, сегодня, завтра: материалы Всеукр. науч-практ. конф. 24–26 апр. 2002 г. Ялта, 2004. С. 39–45.
- Сорочан С. Б. Рождение фемы. Херсон и Таврика в системе византийских военно-административных преобразований VIII–IX вв. // Проблемы истории, филологии, культуры. М.; Магнитогорск, 2004. Вып. 14. С. 337–398.
- От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.). 4-е изд., стереотип. Симферополь, 2007.
- Тиханова М. А. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры // КСИА. 1970. Вып. 121. С. 89–94.
- Тихонов И. Л. В поисках следов готов: археологические исследования Ф. А. Брауна // *Stratum plus*. 2016. № 4. С. 335–347.
- Фадеева Т. М., Шапошников А. К. Княжество Феодоро и его князья. Симферополь, 2005.
- Фирсов Л. В. О положении страны Дори в Таврике // ВВ. 1979. Т. 40. С. 104–113.
- Хайрединова Э. А. Боспор и морские походы варваров второй половины III в. н. э. // МАИЭТ. Симферополь, 1994–1995. Вып. 4. С. 517–529.
- Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э.: Очерки истории и культуры / Отв. ред. В. М. Зубарь. Харьков, 2004.
- Хапаев В. В. Византийский Херсон на рубеже тысячелетий (вторая половина X – первая половина XI века). Симферополь, 2016.
- Храпунов И. Н. Население Горного Крыма в позднеримское время // ВДИ. 2016. № 1. С. 118–134.
- Храпунов М. I. З приводу входження Боспору до складу Візантії // Археологія. 2005. № 1. С. 29–36.
- Храпунов Н. И. О взаимоотношениях Боспора и Византии при Юстиниане I // *Vita antiqua*. 2003. № 5–6. С. 171–178.
- Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. М., 1980.
- Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках по Р. Х. М., 1908.
- Щукин М. Б. Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура. СПб., 2006.
- Якобсон А. Л. Византия в истории средневековой Таврики // СА. 1954. Т. 21. С. 148–163.
- Якобсон А. Л. Крым в средние века. М., 1973.
- Якобсон А. Л. Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры. М.; Л., 1964.
- Яценко С. А. Германцы и аланы: о разрушениях в Приазовье в 236–276 гг. н. э. // Стратум Плюс. Петербургский археологический вестник. СПб.; Кишнев, 1997. С. 154–163.
- Crimean Chersonesos: city, chora, museum, and environs / Institute of classical archaeology (ICA), National Preserve of Tauric Chersonesos (NPTC); ed. J. C. Carter, G. R. Mack. Austin, Texas, 2003.
- Heather P. J. *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool, 1991.
- Host G. Spuren der Goten im Osten // *Norsk Tidsskrift för Sprogvidenskap*. 1971. Bd. 25. S. 45–90.

-
- Kulikowski M.* Rome's Gothic Wars: From the Third Century to Alaric. Cambridge, 2006.
- Salamon M.* The chronology of Gothic incursions into Asia Minor in the III Century A. D. // *Eos*. 1971. Vol. 59.
- Schwarcz A.* Die gotischen Seezüge des 3. Jahrhunderts. Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter. Wien, 1992.
- Stearns McD. Jr.* Crimean Gothic: Analysis and Etymology of the Corpus. Saratoga, California, 1978.
- Tomaschek W.* Die Goten in Taurien. Ethnologische Forschungen über Ost-Europa und Nordasien 1. Wien, 1881.
- Vasiliev A. A.* The Goths in the Crimea. Cambridge, 1936.